

Заніздра О.А. Трансформації та модифікації фразеологічних одиниць (на матеріалі творів Ліни Костенко) / О.А. Заніздра // У-45 Український смисл: наук. зб. / за ред. проф. І.С. Попової. – Дніпро : Ліра, 2019. – 202 с. – с. 21-31.

УДК 811.161.2'373.7

Заніздра О.А.

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА МОДИФІКАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРІВ ЛІНИ КОСТЕНКО)

У статті описано основні типи трансформації та модифікації фразеологічних одиниць у художніх текстах. Проаналізовано особливості цих перетворень сталих зворотів, їх експресивний потенціал та стилістичні функції у романах у віршах Ліни Костенко «Берестечко» та «Маруся Чурай».

Ключові слова: *фразеологія, фразеологічний зворот, трансформації, модифікації, структурно-функційні особливості.*

В статье описаны основные типы трансформации и модификации фразеологических единиц в художественных текстах. Проанализированы особенности этих превращений устойчивых выражений, их экспрессивный потенциал и стилистические функции в романах в стихах Лины Костенко «Берестечко» и «Маруся Чурай».

Ключевые слова: *фразеология, фразеологический оборот, трансформации, модификации, структурно-функциональные особенности.*

Transformation and modification of phrasal units (based on the materials of Lina Kostenko's works)

The urgency of the work is to study the phraseology of the language, which is a unique phenomenon, which reflects all the peculiarities of the identity of the culture of the people and the national character. This system is in constant motion, the study of which does not lose its importance.

The purpose of our scientific research is to investigate the structural and functional peculiarities of phraseologisms in the language of poetic work on the example of novels in verses by Lina Kostenko «Berestechko» (1999) and «Marusya Churai» (1979); to find out the features of transformation and modification of phraseological units.

The main tasks of the work are to analyze the peculiarities of these transformations of constant turns, their expressive potential and stylistic functions in novels in verses by Lina Kostenko «Berestechko» and «Marusya Churai».

So, by modifying the form of a stable turn, the author seeks to destroy the stereotypical perception of phraseology, overcome the abstraction, update and expand the microform, and give phraseologism a bright stylistic color. Thanks to the creative rethinking of phraseologisms, aimed at creating an artistic effect, Lina Kostenko strengthens their expressiveness through qualitative changes of the standing turn, which extends the boundaries of individual author's thoughts, gives the expression of emotion, makes it more prominent.

The prospect of further research in the field of transformation and modification of phraseological units is formed by the constant development of linguistic style and the emergence of new trends and methods for studying literary and artistic works. In subsequent studies, contemporary writers will be more appropriate on this topic.

Key words: phraseology, phraseological reversal, transformation, modification, structural-functional peculiarities.

Сучасний етап розвитку лінгвостилістики відзначено новими напрямками і методами дослідження літературно-художнього твору. Одиниці мови, виформовуючи семантику тексту перебувають у постійному взаємозв'язку, саме так їх і потрібно розглядати, бо лише комплексний підхід до аналізу художнього тексту дає змогу зрозуміти глибину та образність думки.

За допомогою фонетичних, морфемних, лексичних, синтаксичних засобів досягається єдність теми та образність думки. Чітка інформаційна виразність, експресивність, емоційність досягаються внаслідок використання фразеологічних мовних засобів. Адже фразеологія будь-якої мови є тим унікальним явищем, у якому відображаються усі особливості самобутності культури народу та національного характеру.

Кардинальні зміни в суспільному житті, потреба в номінації нових понять і явищ, посилення експресивних функцій мови сприяли індивідуально-авторському переосмисленню фразеологічного матеріалу. Сучасні митці слова не обмежуються використанням уже готових мовних зворотів, які колись виникли завдяки асоціативно-образному переосмисленню тієї чи тієї дискурсивно-прагматичної ситуації і прийшли до нас у вигляді відображення певних національних реалій. Фразеологічні одиниці у художньому творі часто зазнають певних перетворень: модифікацій та трансформацій – і тоді вони вже здатні

самостійно породжувати нові смисли, які формують когнітивно-прагматичну архітектуру відповідного тексту [27, с. 57].

Саме на ці одиниці ми й звернули увагу під час аналізу сучасного художнього тексту.

На потребі вивчення фразеологічних мовних засобів у художньому мовленні вказують у своїх роботах Н. Бойко [3], В. Кухаренко [18], В. Телія [23] та ін. Багатоаспектність і складність проблеми вживання фразеологічних мовних засобів у художньому тексті зумовили її розгляд у різних аспектах: лінгвістичний аспект вивчення фразеологічних одиниць у художньому тексті (В. Виноградов [6], А. Григораш [8], Л. Щербачук [29] та ін.); емоційність, образність, експресія мови (В. Виноградов [6], С. Коновець [15], Л. Скрипник [22] та ін.); стилістичні аспекти дослідження фразеологічних мовних засобів (Н. Тимошук [24], І. Чобот [26], С. Цюра [27], Л. Щербачук [29]).

Мета нашої наукової розвідки – дослідити структурно-функційні особливості фразеологізмів в мові поетичного твору на прикладі романів у віршах Ліни Костенко "Берестечко" (1999) і "Маруся Чурай" (1979); з'ясувати особливості трансформації і модифікації фразеологічних одиниць.

Дослідженню мовної палітри художніх творів поетеси присвячено праці В. Брюховецького [5], С. Барабаш [2], Н. Забужко [11], Л. Красової [17], О. Ковалевського [13], у яких проаналізовано особливості художнього мислення, поетика з погляду експресивності, але майже зовсім не досліджуються ті мовні засоби, які, власне, і роблять її творчість своєрідною, неповторною. Мовознавчі праці, які стосуються переважно ономастики творів Ліни Костенко (Ю. Карпенко [12], М. Мельник [12]), синтаксичної манери письменниці (Т. Шевченко [11]), частково стилістичних особливостей (А. Сафонова [21]) тощо, не цілком задовольняють сучасні потреби розуміння художнього мислення Ліни Костенко. Отже, актуальність дослідження зумовлено потребою вивчення у сучасній лінгвістиці мовних стратегій художньої літератури, зокрема фразеологічної системи творів Ліни Костенко.

Сучасні дослідники по-різному трактують фразеологічну

одиницю, виділяючи в якості критеріїв визначення фразеологізму відтворюваність, стійкість, цілісність значення (ідіоматичність) (А. Коваль) [14], окремооформленість (М. Шанський [28]), відповідність структури сурядним і підрядним поєднанням предикативного і непередикативного характеру (В. Жуков [10]), можливість поєднуватися із словом (В. Жуков [10]), приналежність до номінативного інвентаря мови і відсутність об'єктивної модальності поза текстом (В. Телія [23]), співвіднесеність з певною частиною мови (П. Єрченко [9]), асиметрію плану змісту і плану вираження, здатність виражати культурно-історичний сенс (Н. Алефіренко [1]), метафоричність, неперекладність на іншу мову (Н. Комлев [16]) тощо.

Отже, під фразеологічною одиницею (далі ФО) розуміємо відтворюване ідіоматичне утворення, побудоване за моделлю словосполучення або речення, а в семантичному і граматичному відношенні таке, що співвідноситься, як правило, із словом та володіє образністю, оцінністю і експресивністю.

Як уже зазначалося, фразеологізм – це досить стійке утворення, і трансформаційний потенціал ФО залежить від можливостей асоціативного мовомислення і дискурсивно-прагматичних інтенцій автора. Характер трансформації тієї або тієї ФО в художньому тексті, на думку А. Молоткова, обумовлений законами комбінаторики мовних знаків [19, с. 105]. Не дивлячись на стійкість структури ФО, її трансформаційний потенціал приголомшує своїм різноманіттям: через асиметричність структури знаків непрямо-похідної номінації ФО виражає більше додаткових смислів, ніж передбачається його безпосередньою (первинною) денотативною віднесеністю.

Вживання в поетичному тексті фразем як експресивних одиниць стає засобом стилістичного увиразнення поетичного мовлення, адже, на думку С. Гаспаряна, для фразеологізмів характерною є “ціла низка властивостей, завдяки яким вони є одним із найяскравіших художньо-образних засобів мови” [7, с. 52]. Творча трансформація фразеологізмів завжди зумовлена конкретними стилістичними завданнями. Під трансформацією О. Пономарів розуміє видозміну стійких словосполучень

з певною стилістичною настановою, характерними особливостями видозміни фразеологізмів науковець вважає збереження їх внутрішньої форми, відносну стійкість та нарізно оформленість [20, с. 127]. Саме збереження внутрішньої форми дозволяє оновлювати фразеологічний образ, стертий унаслідок частого вживання. Л. Щербачук виділяє дві основні групи трансформацій фразеологічних одиниць: семантичну та структурно-семантичну. Однією з визначальних ознак фразеологічних одиниць є семантична стійкість – ознака відносна. Завдяки майстерному введенню фразеологічних одиниць у певний контекст їхня семантика зазнає оновлення й переосмислення. Семантичні обігрування потенційних лексичних значень компонентів фразеологічних одиниць у спеціально створених ситуативних контекстуальних умовах спричинене також облігаторною структурною ознакою фразеологізму – нарізнооформленістю. У художніх текстах виявляються два типи семантичних трансформацій: власне семантичні та явище подвійної актуалізації. Науковець зауважує, що серед власне семантичних трансформацій фразеологічних одиниць представлені: 1) фразеологічні одиниці, які розширюють свою семантику за рахунок розширення сполучних можливостей; 2) ФО, які в певних контекстуальних умовах змінюють фразеологічне значення [29, с. 10].

Розглянемо найуживаніші види трансформацій фразеологічних одиниць, що функціонують у художньому мовленні. **Семантичні модифікації** полягають у розширенні значення фразеологізму, підкресленні його особливих відтінків, або у заміні одного значення іншим, наприклад: *Мені без неї білий світ глевкий. / Ото за те й судити мене треба*(2) (пор.: *світ (білий) закрився (замкнувся)* – втратити інтерес, стати байдужим до життя[25]); *Зелений кінь з полив'яної кахлі / копитом б'є у скроню самоти* (1) (пор.: *зелений змії – горілка; напиться до зеленого змія – до нестями сп'яніти*[25]).

Одним із основних прийомів **структурно-семантичної трансформації** в художній мові є поширення традиційних сполук слів, тобто введення до їхнього складу нового

компонента, який конкретизує інформацію, наближаючи її до тієї ситуації, у зв'язку з якою він уживається, наприклад: – *Та я не те що там підніжком – я **чортом, дідьком підпишусь!*** (1) (пор.: підписуватися під чим – охоче і повністю погоджуватися з чим-небудь, виявляти свою повну згоду[25]); *О, той не стане політикувати / і **під мечем не всидить, як Дамокл*** (1) (пор.: Дамоклів меч– вислів, що означає постійну небезпеку (з давньогрецької легенди про Дамокла, над яким під час бенкету повісили на волосині гострий меч [25])).

Стилістично задане відхилення від усталеної норми освіжує структуру й семантику ФО, зберігаючи внутрішню форму фразеологічного образу.

Наступним продуктивним способом творення нових експресивних виразів є okazіональне **скорочення** компонентного складу стійких сполучень слів. Мовознавчу основу скорочення становить перерозподіл семантики всієї стійкої сполуки на окремі її компоненти, наприклад: *чим би дитя не тішилось* (скорочено від *чим би дитя не тішилось, аби не плакало - прислів'я застосовується в основному до дорослих людей - коли вони захоплені якимись дуруцями, які інші вважають дитячою забавкою*).

Контамінація – ще один із прийомів трансформації стійких сполук слів, суть якого полягає в поєднанні двох чи кількох стійких сполук слів на основі значеннєвої, граматичної та функціональної спільності або без будь - якої спільності, що спричиняє утворення індивідуально - авторського сполучення слів. Найпоширенішим типом фразеологічної контамінації в мові преси є поєднання, зумовлене семантичною тотожністю стійких сполучень слів. Наприклад: *І **судний грім** моїх морських походів / ще й досі **чують** Кафа і Стамбул* (1) (поєднання двох фразеологічних зворотів: *судний день* (здійснення найвищої справедливості[25]) і *грянув грім* (щось сталося, відбулась якась подія[25]); ***Чужа душа – то тихе море сліз. / Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна*** (2) (поєднання трьох фразеологічних зворотів: *чужа душа – темний ліс, заливатися сльозами*

(безутішно плакати[25]) і *плювати в душу* (виявляти зневагу, що зачіпає найдорожче, заповітне[25]);

Отже, під семантичною трансформацією розуміємо зміну семантичної структури фразеологізму внаслідок розширення його можливостей сполучатися з іншими словами, а також зміну значення сталого звороту в певних контекстуальних умовах. До варіантів структурно-семантичних видозмін ФО традиційно відносять: заміну одного або кількох компонентів, розширення чи скорочення компонентного складу сталого звороту, контамінацію.

Фразеологічні модифікації є okazіональними перетвореннями семантики чи структури ФО, які автор застосовує з певною інтенцією, з метою синтаксичної інтеграції сталого звороту в реченні. Семантичні модифікації полягають у розширенні значення фразеологізму, підкресленні його особливих відтінків, або у заміні одного значення іншим. Наприклад: *Отаман Гук, що так гукає ловко, / Уже їм з валу **гне сухого вовка**(2)* (пор.: *плести смаленого дуба* – казати щось нерозумне, безглузде, дурниці, нісенітниці, обдурюючи кого-небудь [25]; *гнути* – спрямовувати розмову, дію до певної мети [25]); *Була чорнява та білява, / **смалив до двох, То й попалив халяви*** (2) (значення фразеологізму *смалити халявки* – залицятися до кого-небудь [25]; лексема *попалив* на рівні підтексту характеризує результат залицяння [25]). ФО, утілені в неповторних контекстах, зазнають модифікації, що сприяє увиразненню семантики, переосмислення та конкретизації значення.

На думку Г. Бюргер, модифікації фразеологічних одиниць – це креативні зміни в складі ФО, що не відповідають формі, зафіксованій у словнику, та зумовлені метою певного контексту [4, с. 10].

З метою створення додаткової виразності, своєрідної гри семантичних планів Ліна Костенко вдається до розширення меж фразеологічних зворотів та до різних типів **трансформацій** сталих словосполук. Найпродуктивніше в аналізованих творах використано **заміни одного або кількох компонентів**:

*А зустріну де, – так наче **вдарить блискавкою в душу** (2) (пор.: як (мов, наче) **грім ударив (з неба)** – щось несподівано, раптово прозвучало, пролунало, трапилось тощо [25]); **Ні, не був я в кайданах. Мені тільки надборкали крила** (2) (пор.: **підрізати (підтяти) крила** – позбавити кого-небудь можливості здійснювати щось [25]); **Чогось в очах у мене уже два кухлі** (1) (пор.: **двійнить (двоїться) в очах** – що-небудь представляється, бачиться подвоєним [25]).*

Послідовно поетеса використовує з певною стилістичною метою і **розширення компонентного складу** сталого звороту: ***Він за два дні міняє три личини, / та ще й четверту має про запас** (2) (пор.: **мінати личину (шкіру)** – приховувати своє справжнє обличчя, інакше себе поводити й набувати іншого вигляду; маскуватися, пристосовуватися[25]); **Але якщо вже стрибати в гречку, / то хай би в гречці хоч добрий грек!** (1) (пор.: **стрибати (скакати) в гречку** – зраджувати, порушувати вірність у коханні, в подружньому житті [25]); **Але ж подумай, щастя йде у руки / Невже від себе щастя одіпхнеш?!** (2) (пор.: **йде в руки** – що-небудь дістається дуже легко, без будь-яких зусиль[25]).*

Скорочення компонентного складу сталого звороту: ***Хіба їй що? Вона іще й зраділа – / де двоє б'ються, третьому хосен** (1) (пор.: **де двоє б'ються, третій крисані підбирає**– коли двоє б'ються, радіє (дістає вигоду) третій[25]); **Козацька жінка з гордими очима – / вона як крила в мене за плечима** (1) (пор.: **відчувати крила за плечима** – бути сповненим натхнення, душевного піднесення, сили [25]) – робить його зміст виразнішим, колоритнішим.*

Натрапляємо в аналізованих творах і на **контамінацію** ФО, хоча вона представлена поодинокими прикладами : ***А правда, пане, слово більмувате. / Воно не бачить, хто його сказав** (1) (поєднання двох фразеологічних зворотів: **мов більмо на оці** (перепона, перешкода, завада [25]) і **кидатись словами** (безвідповідально, необдуманно говорити [25]) – фразеологічне словосполучення **слово більмувате, воно не бачить, хто його сказав** має значення, що правда у всіх вимірюється власним*

світоглядом, власною душею, і тому вона для кожного є різною [25]); – *Гострила вуха темрява* (2) (пор.: *гострити зуби (ніж, очі, язик)*)– замишляти що-небудь проти когось, гніватися, злоститися на кого-небудь, прагнути зробити неприємність кому-небудь [25] та *насторожувати вуха*– уважно слухати, ловити кожне слово (довірливо, втрачаючи пильність [25]).

Модифіковані фразеологізми в аналізованому матеріалі також дуже колоритні, вони увиразнюють індивідуально-авторське мовлення, надають йому експресивності. Наприклад: *Бо не з того заліза мене лито/ і не в тому гартовано вогні* (1) (пор.: *не з того тіста [зліплений]*)– особливий, зовсім інший; відрізняється від когось поглядами, вдачею, становищем [25]); *Знайшов собі ти дівчину до пари, а я ускочив під дурного греблю* (2) (пор.: *вскочити (встряти) в халепу* – потрапити в неприємну ситуацію, зробивши щось необдумане, допустивши якусь помилку тощо; завдати собі клопоту [25]); *Душа ж і так стоїть на перехресті* / усіх обманів, підступів і зрад (1) (пор.: бути на роздоріжжі (на розпутті) – вагатися, сумніватися, бути у стані нерішучості, важких роздумів, вагань [25]). Модифікуючи форму стійкого звороту, авторка прагне зруйнувати стереотипне сприйняття фразеологізму, подолати абстрактність, оновити і розширити мікрообраз, надати фразеологізму яскравого стилістичного забарвлення.

Отже, завдяки творчому переосмисленню фразеологізмів, націленому на створення художнього ефекту, Ліна Костенко підсилює їх виразність через якісні зміни усталеного звороту, що розширює межі індивідуально-авторської думки, надає виразу епатажності, робить його більш помітним.

Бібліографічні посилання

1. **Алефиренко Н. Ф.** Фразеология в системе современного русского языка. Волгоград : Перемена, 1999. 149 с.
2. **Барабаш С. В.** Поетична історіософія Ліни Костенко: безсмертя Духу. Кіровоград, 2003. 96 с.

3. **Бойко Н. І.** Українська експресивна лексика: проблеми семантики і функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук. Київ, 2006. 20 с.
4. **Бойченко Н. О.** Стійкі дієслівні сполуки у публіцистичному тексті: типологічні ознаки та експресивний потенціал : автореф. дис. к. філол. н. Київ, 2002. 19 с.
5. **Брюховецький В. С.** Ліна Костенко: Нарис творчості. Київ, 1990. 272 с.
6. **Виноградов В. В.** Об основных типах фразеологических единиц в русском языке: избр. тр. Лексикология и лексикография. Москва : Наука, 1977. 312 с.
7. **Гаспарян С. К., Князян С. К.** К вопросу об изучении индивидуального стиля автора. *Филологические науки*. 2004. Вип. 4. С. 50–57.
8. **Григораш А. М.** Розширення складу фразеологічних одиниць як засіб творчого використання сталих словосполучень. Система і структура східнослов'янських мов : міжкаф. зб. наук. пр. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 1998. С. 60–64.
9. **Єрченко П. Г.** Класифікація фразеологічних одиниць. *Іноземна філологія*. 1994. Вип. 4. С. 8–12.
10. **Жуков В. П.** Русская фразеологія. Москва : Высшая школа, 2006. 408 с.
11. **Забужко Н. Я.** Вивчення романів Ліни Костенко. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 12. С. 11–22.
12. **Карпенко Ю. О., Мельник М. Р.** Літературна ономастика Ліни Костенко. Одеса: Астропринт, 2004. 216 с.
13. **Ковалевський О. В.** Ліна Костенко: Нарис творчо-світоглядної біографії. Харків : Прапор, 2004. 192 с.
14. **Коваль А. П., Коптілов В. В.** Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ : Вища школа, 1975. 335 с.
15. **Коновець С. П.** Комунікативно-прагматичні особливості актуалізації фразеологізмів у дискусії сучасної преси: дис. канд. філол. наук. Київ, 2002. 167 с.
16. **Комлев Н. Г.** О культурном компоненте лексического значения. *Вестник МГУ. Филология*. 1966. №5. С. 15–27.

17. **Краснова Л. В.** Поезія Ліни Костенко : посібник для вчителів. Дрогобич: Коло, 2001. 85 с.
18. **Кухаренко В. А.** Інтерпретація тексту: навчальний посібник для студентів. Вінниця : Нова Книга, 2004. 272 с.
19. **Молотков А. И.** Основы фразеологии русского языка. Ленинград : Наука, 1977. 283 с.
20. **Пономарів О. Д.** Стилїстика сучасної української мови. Київ : Либідь, 1992. 248 с.
21. **Сафонова А. В.** Особливості поетичного стилю Ліни Костенко. *Дивослово*. 2002. №3. С. 30–32.
22. **Скрипник Л. Г.** Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. 280 с.
23. **Телия В. Н.** Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 284 с.
24. **Тимощук Н. П.** Функціонування фразеологізмів у романах Йозефа Рота: автореф. дис. канд. філол. наук. Львів, 2005. 19 с.
25. **Фразеологічний** словник української мови / укл. : Білоноженко В. М. та ін. Київ : Наукова думка, 1999. 984 с. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Bilonozhenko_Vira/Frazeolohichniyi_slovnnyk_ukrainskoi_movy/
26. **Чобот І. П.** Категорія оцінки та засоби їх вираження у текстах публіцистичного стилю. Східнослов'янська філологія. Здобутки та перспективи : збірник матеріалів всеукр. студ. наук. конференції. Кривий Ріг, 2002. С. 191–195.
27. **Цюра С. В.** Структурно-семантические и функциональные особенности образных сравнений. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філологічні науки*. Черкаси : ЧНУ, 1997. Вип. 3. С. 56–63.
28. **Шанский Н. М.** Фразеология современного русского языка. Москва : Высш. шк., 1985. 231 с.
29. **Щербачук Л. Ф.** Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів Олеся Гончара) : автореф. дис. канд. філол. наук. Дніпро, 2000. 20 с.

Джерела фактичного матеріалу

1. **Костенко Л.** Берестечко. URL: http://www.ereading.club/bookreader.php/1000109/Kostenko_Lina_Berestechko.html
2. **Костенко Л.** Маруся Чурай. URL: http://www.ereading.club/bookreader.php/1000278/Kostenko_Lina_Marusya_Churay.html.